

яскраво проявлялося в лікнепівській та політосвітній роботі, якою, окрім всього іншого, змушений був проводити сільський лікар. Зазвичай її мали проводити спеціально вишколені агітатори. Оскільки агітаторів цих хронічно не вистачало впродовж всієї доби НЕПу, на заміну їм у хати-читальні та сільбуду надсилали читати лекції сільських вчителів, агрономів або лікарів. Останні, як свідчать радянські джерела¹², були ненадійною «культурною силою» і досить часто відбували свою повинність без потрібної комуністам наполегливості або виключно в контексті своєї кваліфікації (наприклад, читали лекції з профілактики захворювань, санітарної дисципліни тощо, й мало зустрічалося таких, які б виголошували доповіді, «по-марксистськи витримані»). Очевидно, лікарі віддали перевагу клятві Гіппократа, а не ідеологічній роботі. Втім, потреба в лояльному ставленні радянських органів влади змушувала лікарів усе частіше вдаватися до комуністичної пропаганди. Імовірно, внаслідок дії саме цієї «системи лояльності» II Всеукраїнський з'їзд медичних працівників (березень 1928 р.) від імені 14 тис. лікарів республіки запевняв компартію, що «лікарі України, являючись одним з загонів інтелігентної праці, візьмуть активну участь у соціалістичному будівництві, в усіх його галузях, і докладуть максимум енергії в своїй подальшій роботі як в загальнополітичній, так і в справі охорони здоров'я трудящих»¹³.

У підсумку, варто зазначити, що сільські лікарі в добу НЕПу мали два основні напрями діяльності: фаховий і політичний. Оскільки представники радянської влади наполягали на реалізації завдань насамперед другого напрямку, це, у сумі з комплексом інших причин, зокрема, матеріально-побутового характеру, перешкоджало ефективній лікарській допомозі селянству.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачова Л. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; Верхратський С., Заблудовський П. Історія медицини. – К., 1991; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – В 3-х кн. – Кн. 3. – К., 1994; Історія української медицини: Матеріали конференції. – К., 1995 та ін; 2. Ткачова Л. Вказана праця. – С. 12; 3. Нариси історії української інтелігенції... – С. 9; 4. Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 59; 5. Нариси історії української інтелігенції... – С. 13; 6. Боряк О. Вказана праця. – С. 58; 7. Влайков Г. Про лікарсько-санітарну роботу на селі та про діяльність комісій впорядкування й санітарії // Сільрада. – 1925. – № 2. – С. 12; 8. Охорона здоров'я на селі // Сільрада. – 1925. – № 5. – С. 31; 9. Там само; 10. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К., 1963. – С. 227; 11. Нариси історії української інтелігенції... – С. 15-16; 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1393. – Арк. 40, 50; Там само. – Спр. 1400. – Арк. 68, 106; Там само. – Спр. 1440. – Арк. 18, 27, 56; 13. Ткачова Л. Вказана праця. – С. 37-38.

К.В. Мануїлова

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА УКРАЇНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УСРР У 20-Х– НА ПОЧ. 30-Х РР. ХХ СТ.

Запроваджена в 1923 р. на ХІІ з'їзді РКП(б) політика «коренізації», попри значні преференції національним меншинам, в УСРР здійснювалася переважно у формі українізації. Хоча українізація мала на меті дерусифікувати зросійщених українців, вона не могла не зачепити інтереси певних прошарків національних меншин, і перпередовсім – інтелігенцію.

Українська інтелігенція була рушійною силою українізації, однак ставлення інтелігенції національних меншин до цих процесів було неоднозначним.

Дослідженню інтелігенції у 20 – 30-х рр. присвячені праці Г. Касьянова, В. Даниленка, Т. Комаренко, М. Шипович.¹ Частково ця проблема вивчалась дослідниками історії національних меншин². Однак деякі аспекти висвітлені недостатньо, зокрема, ставлення неукраїнської інтелігенції до українізації й зумовлені ним зміни вектору її лояльності з російської на українську.

Про важливість даної проблеми свідчить той факт, що вона постійно перебувала в полі зору партійно-радянського керівництва УСРР. Саме з метою «з'ясувати загальне питання про становище національних меншин у зв'язку з українізацією, питання про те, як відбувається українізація і де що кого тисне» була скликана Перша Всеукраїнська Нарада по роботі серед національних меншин 8-11 січня 1927 р.³

Відомо, що в роки революції, незважаючи на толерантну національну політику української влади, інтелігенція національних меншин, передусім російської та єврейської, саботувала українізацію освітньої сфери й суспільно-політичного життя загалом. Ситуація майже не змінилася й у 20-ті роки.

З усіх національних меншин переважно в містах проживали росіяни та євреї, і саме вони представляли левову частку неукраїнської інтелігенції. Політика українізації вплинула на збільшення частки корінної національності в лавах інтелігенції, але ж середня питома вага українців не відповідала їхній частині у складі всього населення. Традиційно українці складали більшість серед сільських вчителів, агрономів, в Академії наук. Росіяни традиційно переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, складали значну частку в керівному апараті. Євреї (також традиційно) переважали в медицині і мистецтві⁴.

Політика українізації безпосередньо загрожувала останнім, оскільки вони втрачали привілейоване становище в суспільстві. Зростала конкуренція на ринку праці. Саме ці чинники, а також довголітні традиції обрусіння значної частини населення України зумовили ставлення російської та єврейської інтелігенції до українізації. Як відзначалась в тезах червненого пленуму ЦК КП(б)У 1926 р. «Про підсумки українізації», «соціальні корені руського шовінізму на Україні залягають у товщі руського міського міщанства (буржуазії) та інтелігентсько-спеціальному прошаруванні»⁵.

За образним висловом Я. Дашкевича, старорежимний божок — великодержавний шовінізм — не здавав своїх позицій. Він блукав по школах, редакціях газет, переховувався по шахтах і фабриках, висиджував у бібліотеках, канцеляріях державних установ, а щоб легше було пролізти, закривав своє ганебне обличчя квитками партійних організацій. Бувало, що його проганяли, але він пристосовувався до обставин, змінювався, виступав у люксембургіанській масці, або ідентифікував українізацію з контрреволюцією, петлюрівщиною, махновщиною тощо⁶.

Українізації чинили опір насамперед ті, хто мав її проводити, — партійні та радянські службовці. І. Майстренко згадував, що одеська партійна еліта «ненавиділа українізацію й мене як її представника. Ненавиділи мене за те, що я находив контакт між одеситством і українізацією»⁷. Байдуже, а інколи й вороже ставлення до роботи щодо українізації з боку відповідальних працівників відзначалося в тезах доповіді Одеської окружної комісії з українізації у 1927 році⁸. Обов'язковий для всіх службовців іспит на знання української мови, української літератури та історії революційного руху на Україні наводив на них жах. «Українізація — писав С.Єфремов у 1924 р., —...справжня злість дня. Просто стогін і гамір стоїть по установах»⁹. У листах з Одеси часто можна було прочитати, що проведення українізації — це «кошмар», «духовне насильство» і «...з мовою жарти погані»¹⁰.

У зведеннях партійних органів та ДПУ часто вказувалося, що радянські органи у ряді випадків протидіють українізації. «У самих окружних комісіях з українізації в Балті і Миколаєві ніхто із членів не знає українську мову», — сповіщали доповіді з місць. Проти українізації виступало партбюро Херсонського округу: «...навіть партійці відносяться вороже до українізації»¹¹. Часто до центру з місць повідомляли, що партійне керівництво повітів - голова і секретар — «не можуть ще розшифрувати українську мову»¹².

У звіті Херсонської окружної комісії з українізації до Всеукраїнської центральної комісії українізації радянського апарату при РНК УСРР станом на 1 січня 1930 року зазначалося, що керівники радянських установ формально ставляться до виконання директив щодо українізації, «...відповідальні працівники не служать прикладом для колег, розмовляють самі російською мовою та знецінюють перед службовцями свій авторитет адміністратора»¹³.

Негативним було ставлення до українізації серед спеціалістів, передусім тих, хто працював у загальносоюзних установах. По-перше, це були переважно росіяни, до того ж вони працювали в робітничому середовищі майже цілком російському або русифікованому. По-друге, однією з причин несприйняття українізаційних процесів серед інженерно-технічної інтелігенції була відсутність технічної термінології українською мовою.

Навіть у кінці 20-х років, коли всі терміни українізації апарату минули, перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор змушений був визнати, що спеціалісти відверто зневажливо ставляться до впровадження в життя української мови і «пхикають, коли їм доводиться мати справу з «нікому не потрібною», мужицькою мовою». Досить частими серед ІТР були заяви на кшталт такої: «Краще поїду з України, ніж буду вивчати українську мову»¹⁴.

Неоднозначним було ставлення до українізації освітянської інтелігенції. Більшість вчителів та професорсько-викладацького складу вузів проявляла свою опозиційність до національно-культурної політики Радянської влади, тому що серед освітян переважали росіяни або євреї за походженням, які не знали української мови і ризикували втратити роботу. Як відзначалося в партійних документах, у Київському політехнічному інституті у 1923-1924 рр. опір українізації чинили професори Патон, Прокоф'єв, Кириєнко, Цесмінський. Так, професор Кириєнко протестував проти доповіді голови

місцевому, яку той проголошував українською мовою; професор Патон зірвав захист дипломного проекту, написаного українською мовою.¹⁵

Особливо великих труднощів зазнавала українізація освітніх закладів на сході і півдні України. Так, в Донбасі вчителі лікнепу на вимогу українських робітників учити їх української мови, відповідали: «навчіться з початку руської мови, а потім уже будете вчити свою «арабську»».¹⁶

З професорсько - викладацького складу одеських вузів, на думку чекістів, найбільшу опозиційність до українізації виявляли викладачі і професори Одеського сільськогосподарського інституту (ОСГІ), де працювали колишні лідери місцевих організацій загальноросійських партій: народних соціалістів, октябристів, кадетів. В ОСГІ чекістами фіксувалася «права», «великоросійська» професура, що з 1923 р. починає активно протидіяти процесам українізації. Чекісти стверджували, що серед професорів панують «чорносотенні настрої».¹⁷

Як активних ворогів українізації інформатори ЧК-ДПУ розглядали професора О. Браунера (ОСГІ) – «монархіста, антиукраїнець», професора П.Павлова (Хіміко-фармацевтичний інститут). В ОПІ - професорів Д. Добросердова – «монархіста, ненависника української мови», С. Шатуновського – «антирадянського типу, що співчуває сіонізму, противника українізації».¹⁸ В ОІНО, де справа українізації йшла краще, ніж в інших інститутах Одеси, у 1925 р. тільки 16 % викладачів викладали українською мовою. «Права» група професорів ОІНО (Б. Варнеке, О. Готалов-Готліб, М. Лінгау, А. Томсон, В. Лазурський), на думку чекістів, була «кадетськи налаштована» і ворожа українізації. У 1925 р. в Одеському медичному інституті (ОМІ), в Одеському інституті народного господарства (ОІНГ) і в Одеському політехнічному інституті українізація трактувалася, як «насильство», «...ставлення професури до українізації різко негативне».¹⁹ Як приклад ворожого ставлення до українізації в центральній пресі та виступах високих посадовців цитувалися слова завідувача кафедри державного права ОІНГ професора П.М. Толстого про те, що українізація – це насильство, а викладачі, що переходили на українську мову викладання, – ренегати.

Частина одеської професури вважала українську мову незрозумілою «галицькою мовою», «селянською мовою», якою треба користуватися тільки на селі. Ця професура саботувала впровадження українізації, нарікаючи, що немає «наукової української термінології».

Найбільш вороже поставилися до українізації викладачі вузів союзного підпорядкування. Так, студент фінансово-економічного вузу Ковальчук у своєму листі від 12 червня 1934 р. до редакції газети «Соціалістична Харківщина», писав, що лише один з семи предметів викладається українською мовою. Причому вже протягом самого навчального року лектори з двох предметів перейшли з української мови викладання на російську. Особливо ж обурило студента заява виконуючого обов'язки директора інституту Ривкіна, який заявив: «Коли не знаєте і не розумієте російської мови, так ви не можете навчатись у вищій школі, і дивно, що не знаючи її, ви потрапили в інститут».²⁰

Студентство стосовно українізації розбилося на ряд угруповань. Так, студенти - євреї у вузах Одеси склали 50 – 60 % від усієї маси студентства (у деяких до 70 %). Вони переважали у навчальних закладах фармацевтичної та мистецької освіти. Євреї, як правило, були міськими мешканцями, але добре і швидко вивчали українську мову. Студенти – росіяни вчилися в інженерно-технічних, соціально-економічних навчальних закладах та вечірніх робітничих технікумах. Вони виявляли іноді «російський шовінізм» і відкидали саму можливість викладання спеціальних предметів українською мовою. Студенти – українці, що склали 10 - 15% в ІНО та до 25% в ОСГІ, вітали українізацію. У той же час «...значна частина студентів - українців розмовляє російською, щоб їх не вважали петлюрівцями» (студенти ОСГІ). Як повідомляли зведення ДПУ, «...серед студентів – неукраїнців виділилося дві групи». Перша розглядала українізацію, як вимушену, тяжку необхідність і намагалася вчити українську мову. Друга – «більш значна частина студентства» - ставилася до українізації негативно.²¹

Проте, як доречно зазначають дослідники О. Рубльов та Ю.Черченко, «... відкриті виступи проти українізації російської або зросійщеної інтелігенції України були поодинокими, їх могли собі дозволити переважно представники інтелектуальної еліти. Насправді ж відбувши мовчазний саботаж українізації».²²

На початку 20-х рр. початкова і середня освіта ще не була переведена на українську мову, вступники до вузів так само не були готові опановувати знання по-українському. Надалі ситуація значно поліпшується: українізуються нижчі ланки, з'являється масовий україномовний випускник середньої школи, і студентство вузів у більшості стає україномовним. Майже в усіх навчальних закладах констатується, що «маса студентства українізується швидше, ніж професура».²³

Щодо єврейської інтелігенції, то в її середовищі відбувся розкол, але значна частина зберегла великоруську шовіністичну позицію щодо українізації. Іван Майстренко, згадуючи про свій одеський період життя, змушений був констатувати, що у 1930 році «перед у гальмуванні українізації вели не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросіяństwo, а саме єврейські керівні кадри КП(б)У на чолі з колишніми бундівцями».²⁴ Інший мемуарист, Сергій Єфремов, навпаки, відзначив лояльність рядових службовців-євреїв, «які найсерйозніше поставилися до українізації і справді за ці півроку понавчалися, тоді як росіяни нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якось вже раз раду собі з цим дати»²⁵.

Не останню роль в переорієнтації євреїв-службовців та партійних функціонерів середньої та низової ланок відігравали партійна дисципліна і традиційне намагання євреїв асимілюватися з титульною державною нацією. Характерний випадок відбувся в Кременчузі, де голова партійного осередку, в якому 50% членів-євреїв не володіли ні українською, ні російською мовами, заявив: «Що за євреїзація? Нехай вивчать всі українську мову, тому що курс партії на українізацію. Євреї, що не вміють розмовляти ні по-російськи, ні по-українському, нехай обслуговуються українською мовою».²⁶

Отже, російська інтелігенція загалом негативно сприйняла українізацію. Особливо це стосується тих, хто отримав освіту в царській Росії, - професури, спеціалістів, а також службовців. Щодо євреїв, то у значній частині службовців середньої та нижньої ланки, молодих спеціалістів, студентів, що закінчували україномовні школи, під впливом українізації відбувалася переорієнтація з російської мови і системи цінностей на українську. Але згортання українізації на початку 30-х років і проголошення війни з «українським буржуазним націоналізмом» призупинили процес формування української політичної нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20- 30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992 – 176 с.; Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». – К., 1999 – 63 с.; 2. Політика коренізації в радянській Україні (1920 – 1930-і рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 219 с.; Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000. – 447 с. 3. Первое Всеукраинское Совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Х., 1927. – 228 с.; 4. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років ... С. 97; 5. Будівництво Радянської України. Збірник. Вип. 1. За ленінську національну політику. Х., Б.р. –С.62; 6. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. –1990. – №8. – С. 59; 7. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 246; 8. Державний архів Одеської області (далі –ДАОО). – Ф.Р 39. – Оп.3. – Спр.697. – Арк.120; 9. Єфремов С. Щоденник. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 155; 10. ДАОО. – Ф.Р 39. – Оп.1. – Спр. 1031. – Арк.100-108; 11. Там само. – Спр. 1037. – Арк. 21; 12. Там само. – Спр. 78. – Арк.. 98; 13. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р.- 446. – Оп.1. – Спр.28. –Арк. 23; 14. Комуніст. – 1929. – 9 квітня; 15. Українізація 1920-30-хрр.: передумови, здобутки, уроки./ Колективна монографія. – К., 2003 – С. 97; 16. Галій М. Від самовизначення до нового поневолення./ Геть маску! Національна політика на радянській Україні в світлі документів. – Львів, 1934. – С. 24; 17. ДАОО.- Ф. Р 7. – Оп.1. – Спр. 1312. – Арк. 19; 18. Там само. –Ф.Р 39. – Оп.1. –Спр.1033. –Арк..169; 19. Там само. – Спр. 1601. – Арк. 83; 20. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). - К., 2001. – С. 186; 21. ДАОО. – Ф.Р 39. – Оп.1. – Спр.165. – Арк.213; 22. Рубльов О.С., Чеченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С. 34; 23. Українізація 1920-30-х рр.: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003.–С. 92-93; 96; 24. Майстренко Іван. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 222; 25. Єфремов С. Щоденник.. – С.155. 26. Комуніст.-1925.- 4 квітня.

Т.П. Антонішина

УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК У 20-Х РР. ХХ СТ.

Сучасна Україна як поліетнічна держава, що будує демократичне суспільство, в своїй етнополітиці повинна враховувати інтереси і тісну співпрацю всіх народів, які її населяють. Саме такий підхід може сприяти формуванню в суспільстві духу толерантності, усвідомлення приналежності представників цих етносів до української політичної нації і як наслідок, безконфліктне співжиття громадян нашої держави. Вагому роль при цьому повинна відіграти історична наука. Адже важливим елементом національної свідомості є знання історії свого народу;